

UOT 94(479.24)+323

**XX ƏSRİN 90-cı İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA, İRAN, TÜRKİYƏ İLƏ
XƏZƏRİN ENERJİ EHTİYATLARININ İŞLƏNMƏSİ SAHƏSİNDƏ
ƏMƏKDAŞLIĞI**

Parviz Səfərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parviz.safarov60@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, İran, Türkiyə, Qərbin neft şirkətləri, Əsrin müqaviləsi, Xəzərin statusu, neftin nəqli marşrutları, maraqlar, ziddiyyətlər*

Məqalədə XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Xəzərin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi üzrə yaradılmış Beynəlxalq Konsorsiumda Azərbaycan Respublikasının Rusiya, İran və Türkiyə ilə apardığı müzakirələrdən və əməkdaşlıqdan, neftin nəqli marşrutunun müəyyən ediləsi ətrafında gedən proseslərdən, ortaya çıxan problemlərdən və ziddiyyətlərdən bəhs edilir.

**СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С
РОССИЕЙ, ИРАНОМ, ТУРЦИЕЙ В ОСВОЕНИИ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-х
ГОДОВ XX ВЕКА**

Парвиз Сафаров

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, Иран, Турция, западные нефтяные корпорации, контракт века, статус Каспия, маршруты по транзиту нефти, интересы, противоречия*

В статье рассматриваются сотрудничество Азербайджанской Республики с Россией, Ираном и Турцией, в Международном консорциуме по разработке запасов углеводородов в азербайджанском секторе Каспийского моря в первой половине 20-го века, определение маршрута транспортировки нефти, а также проблемы и противоречия между этими странами.

**THE COOPERATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH
RUSSIA, IRAN, TURKEY IN THE DEVELOPMENT OF ENERGY
RESOURCES IN THE FIRST HALF OF THE 90s OF THE
TWENTIETH CENTURY**

Parviz Safarov

Key words: *Azerbaijan, Russia, Iran, Turkey, Western oil corporations, Contract of the Century, Status of the Caspian Sea, oil transit routes, interests, contradictions*

The article discusses the cooperation of the Republic of Azerbaijan with Russia, Iran and Turkey, at the International Consortium for the development of hydrocarbon reserves in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea in the first half of the 20th century, determining the route of oil transportation, as well as problems and contradictions between these countries.

Beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi kəskinləşərək silahlı toqquşmalarla nəticələnməsində neftin rolu, təsir dairəsi böyükdür. Bir sıra neft istehsal edən ölkələrin xalqları yüksək yaşayış səviyyəsinə çatdıqlarına görə neftə minnətdar olmalıdırlar! Neft eyni zamanda müstəmləkələrə, istilalara, zorakılıq, dövlət çevrilişinə, hökumət böhranlarına və müharibələrə səbəb olub!

Bütün bu hadisələr Amerikanı yeni neft mənbələrinə çıxışını təmin etmək üçün uzun vədəli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsinə sövq etdi. Təsadüfi deyil ki, 1973-cü ildə prezident Nikson çıxışlarının birində bəyan etmişdir. «Bizim üçün dünyanın heç bir bölgəsi Orta və Yaxın Şərq kimi əhəmiyyət kəsb etmir». 1977-ci ildə isə prezident Karter 18 nömrəli direktivində bu bölgəni Amerika üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bölgə elan etdi [1, 94]. Çox güman ki, məhz o zaman Xəzər hövzəsinin gələcəkdə dünyada siyasi və iqtisadi sabitlik baxımından müstəsna əhəmiyyəti təsbitlənmişdir.

Neft uğrunda mübarizə dayanmır. Neft qaynaqları uğrunda mübarizə dalğası neft satan bir sıra keçmiş Sovet respublikalarını da bürüyüb.

Belə respublikalardan biri də dünyanın ən qədim neft ölkələrindən sayılan Azərbaycandır. Bakı neft sənayesi əsasən iki mərhələdə - ölkəmizi çar Rusiyasının işğalından 1920-ci ilədək və 1920-ci ildən sonra - Sovet dövründə inkişaf edib. Hər iki dövrdə Azərbaycan özünün bu qiymətli təbii sərvəti üzərində yurisdiksiya hüququndan məhrum edilib.

20-ci illərdə Sovet Rusiyasının sənaye mərkəzlərinin neft məhsullarına olan ehtiyacı əsasən Bakı nefti hesabına ödənilirdi. İttifaq dövründə ölkə üzrə neft hasilatının 1940-cı ildə 71,5 faizini, 1945-ci ildə 58,3 faizini, 1950-ci ildə 39,1 faizini, 1956-cı ildə isə 21,6 faizini Azərbaycan istehsal edirdi [2, 340]. Təkcə 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan ölkəyə 75 mln. ton neft, 22 mln. ton benzin və başqa neft məhsulları vermişdir [3, 340].

Azərbaycan istiqlaliyyət qazanandan sonra təbii sərvətlər üzərində xalqımızın yiyəlik hüququ bərpa olunub. Azərbaycan onilliklər boyu talan olunmuş sərvətinin sahibi olmuşdur. İlk növbədə Azərbaycan ən qiymətli təbii sərvəti olan nefti öz xalqının rifahı naminə istifadə etmək istəyir.

Azərbaycan neftinin istehsal edilib dünyanın müxtəlif yerlərinə göndərilməsi prosesinə qarşılıqlı fayda əsasında xarici şirkətlərin cəlb olunmasına hələ 1989-cu ildə başlanmışdır.

Danışıqlar nəticəsində 1990-cı ilin avqustunda «Ramko» kəşfiyyatı hələ 70-ci illərin axırı 80-ci illərin əvvəllərində aparılmış «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yeni neft yataqlarının işlədilməsi haqqında Azərbaycan neft şirkəti olan «Xəzər Dəniz Neft Qaz» üçün investisiya partnyoru tapmağa razılaşdı [1, 97].

1991-ci ilin avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən Müstəqillik «Bəyannaməsi» və 1991-ci ilin oktyabrın 18-də «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nın qəbul edilməsi ilə Bakı nefti ətrafında gedən danışıqlar öz xarakterini dəyişdi. Artıq danışıqların bir tərəfində Sovet İttifaqına daxil olan və mərkəzin diktəsi ilə hərəkət edən Azərbaycan yox, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər sisteminin tam və bərabər-hüquqlu subyekti sayılan Azərbaycan, digər tərəfdə isə ənənəvi olaraq Qərbin böyük neft kampaniyaları dayanırdı.

Lakin bütün təzyiqlərə baxmayaraq respublika rəhbərliyinin Qərbin neft kampaniyaları ilə danışıqları davam edirdi. 1992-ci ilin sentyabrın 7-8-də Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri, «BiPi»-nin məsləhətçisi baronessa M.Tetçerin Bakıya səfəri müddətində ARDNŞ ilə Böyük Britaniyanın «BiPi» və Norveçin «Statoyl» neft şirkətləri arasında «Çıraq» və «Şahdəniz» neft yataqlarının işlənməsinə dair saziş imzalandı [1, 98].

1992-ci il noyabrın 9-da «Çıraq», «Günəşli» və «Azəri» yataqları üzrə vahid infrastrukturun yaradılması haqqında ARDNŞ və bir qədər əvvəl Bakıdakı neft kompaniyalarının yaratdığı konsorsium arasında V memorandum imzalandı. İmzalanmış bu memorandumun maraqlı cəhətlərindən biri də məhz ilk dəfə olaraq dikər xarici neft kompaniyaları ilə yanaşı Türkiyə şirkəti olan «TPAO» (Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı) konsorsiuma daxil edildi [4, 36].

1992-ci il dekabrın 28-də Azərbaycanın dövlət katibi P.Hüseynovun Tehrana səfəri zamanı İran tərəfinin bütün ciddi cəhdinə baxmayaraq iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında hazırlanan ölkələrarası müqavilədə neftlə bağlı ciddi dəyişikliklər olmadı.

Rusiya tərəfi də Azərbaycan neftinə olan iddialarını gizlədə bilmirdi. Dəfələrlə, 1992-ci il ərzində Rusiya hökumətini təmsil edən «LUKOyl» neft şirkətinin rəsmi nümayəndələri müxtəlif görüşlərdə həmin şirkətin də konsorsiuma daxil edilməsini Azərbaycan hökumətindən xahiş etmişdir. Heç bir nəticə verməyən bu xahişlər sonda təzyiqlərə çevrildi. Açıq şəkildə heç nə edə bilməyən rəsmi Moskva diqqətini Dağlıq Qarabağ məsələsinin qızıdırılmasına yönəltdi. 1993-cü ilin aprel ayında Rusiyanın birbaşa hərbi yardımını ilə ermənilər Kəlbəcər rayonunu tutdular [3, 486]. İyun ayında bir ay əvvəl Gəncədən çıxan 104-cü rus hava-desant alayının silahlarına yiyələnən S.Hüseynov qiyam qaldıraraq respublika rəhbərliyinin istefasını tələb etdi və Bakıya yürüşə başladı. İqtidar tam heyətdə istefa verdi [5, 154, 159, 160]. Naxçıvan Ali Məclisinin sədri H.Əliyev Bakıya dəvət edilib Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi [6, 44]. Oktyabrın 3-də işə keçirilən prezident seçkilərində qalib gəldi.

İyul-noyabr ayları ərzində daha 5 rayon işğal edildi [7, 81]. Ölkədə qeyri-sabit vəziyyəti nəzərə alan H.Əliyev «Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neftin işlədilməsi» haqqında Qərb konsernləri ilə ARDNŞ arasındakı danışıqların dondurulması barədə fərman verdi [1, 100].

Neft məsələsinin Qarabağ problemi ilə sıx surətdə bağlılığını aydın görən H.Əliyev əslində, sazişi ləğv etməklə Dağlıq Qarabağ konfliktinin həlli üçün böyük manevr sahəsinə sahib olmağa çalışırdı. Yeni iqtidar mövcud şəraitdə böyük dövlətlərin Azərbaycanda geostrateji maraqlarını nəzərə alaraq Bakı nefti ilə əlaqədar Azərbaycanın mövqeyini müəyyənləşdirmək və müqavilə konsepsiyasını təklif etmək məqsədilə 1993-cü ilin avqustunda növbəti bir qrup təşkil etdi. Noyabrda Rusiya ilə Azərbaycan arasında «LUKOyl» şirkətini Xəzərin Azərbaycan şelfindəki yataqların istismarında iştirak etməyə imkan verən saziş imzalandı [5, 210]. İran tərəfi ilə də müvafiq danışıqlara başlandı.

1994-cü il mart ayının 15-17-də «LUKOyl» prezidenti Vaqif Ələkbərov Bakıda ARDNŞ rəhbərləri ilə danışıqlar apardı. Moskvada onun etdiyi açıqlamaya görə danışıqlar nəticəsində «LUKOyl» konsorsiumun üzvü olması və Azərbaycanın 20 faizlik payından 10 faizinin «LUKOyl»a verilməsi qərara alındı [5, 210].

Lakin tezliklə Xəzər nefti ətrafında qızıışan diplomatik müharibəni Türkiyənin boğazlardan keçəcək Rusiya tankerlərini məhdudlaşdırmaq xəbərdarlığı daha da alovlandırdı. Beləliklə Bakı nefti ətrafında iri dövlətlərin ziddiyyətlərinin dərinləşməsi Azərbaycanı əvəzsiz geosiyasi və strateji əhəmiyyətə malik dövlətlər sırasına qaldırırdı.

Nəhayət sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında ARDNŞ ilə xarici neft kompaniyaları arasındakı Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» yataqlarının bütövlükdə «Günəşli» yatağının isə suyun dərinliyinin 200 metrədən çox olan hissəsinin müştərək işlənməsi haqqında «Əsrin kontraktı» adlı müqavilə imzalandı. Müqavilə 30 illiyə nəzərdə tutulurdu. Müqavilədə 7 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə), neft kompaniyası (ARDNŞ, «BiPi», «AMOKO», «LUKOyl», «Penizoyl», «YUNOKAL», «Statoyl», «TPAO», «Mark-Dermott», «Ramko Enerji», «Delta-Nimir») iştirak edirdi [8, 329].

Rusiya hökumətinin 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Xəzər neftinin istismarı barədə Azərbaycanın Qərbin iri neft şirkətləri ilə bağladığı «Əsrin müqaviləsi»nə münasibəti birmənalı deyildi. Hələ sentyabrın 20-də müqavilənin imzalanması mərasimindən dərhal sonra Rusiya Federasiyası xarici işlər nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Q.Karasin bildirmişdi ki, Xəzər dənizi və buradakı ehtiyatlarla bağlı birtərəfli aksiyalar beynəlxalq hüquqda mübahisələrə səbəb olur və dənizin ekoloji sistemə zərər vura bilər. Bu baxımdan da Rusiya tərəfi bu müqaviləni rəsmi olaraq tanımayacaqdır. Neft müqaviləsinin imzalanması mərasimində Rusiya Federasiyası yanacaq və energetika nazirliyinin Baş İdarəsinin rəisi S.Puqaçın iştirak etməsinə və müvafiq sənədləri imzalamasına baxmayaraq, sentyabrın 22-də Rusiyanın xarici işlər naziri A.Kozirev də imzalanmış bu müqavilənin hüquqa zidd olduğunu və bununla əlaqədar Rusiya hökumətinin onu tanımayacağı haqqında rəsmi bəyanat verdi. A.Kozirevə görə «Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi müəyyən olunana qədər bu dənizin yataqlarının istismarı ilə əlaqədar imzalanacaq hər hansı bir müqavilənin heç bir hüquqi əsası yoxdur». Yalnız H.Əliyevin V.Çernomırdin və A.Kozirevlə telefon danışıqları və məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirməsi ehtirasları səngitdi [5, 214].

Rusiya XİN-nin bu hərəkəti bir tərəfdən müqavilədə Rusiyaya nisbətən Böyük Britaniya və ABŞ şirkətlərinin daha çox mənfəət əldə etməsi, digər tərəfdən isə Azərbaycanın Qərbə olan inteqrasiya meyillərinin güclənməsi nəticəsində Rusiyanın bu regionda tarixi maraqlarının alt-üst ola biləcəyi ehtimalı ilə bağlı idi. Baxmayaraq ki, Rusiyanı təmsil edən «LUKOyl» şirkətinin müqavilədə pay nisbəti 10 faiz, gəlirlərin bölünməsinə isə 2,5 faiz idi və «LUKOyl» müqavilədən Azərbaycan tərəfini çıxmaqla mənfəət əldə edəcək üçüncü neft şirkəti idi [1, 100]. Rusiya Xəzərin təbii ehtiyatlarına tam mütləq nəzarəti əlində saxlamağa can atırdı.

Rusiya Azərbaycanın xam neftinin Novorossiysk limanına nəql olunması, buradan isə Bosfor və Dardanel boğazları vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxarılmasında maraqlı idi. Rusiya XİN-nin müavini A.Çernışov qeyd etdi ki, Rusiya neft boru xəttinin hamısının Türkiyədən keçməsinin əleyhinədir və «anlaşma təmin edilməzsə, 3-4 ölkəyə sıçraya bilən savaş ortaya çıxa bilər» [9].

Lakin Qərb və Türkiyə bu variantda ciddi müqavimət göstərdilər. Rusiyanın Xarici işlər naziri A.Kozirev bağlanmış neft anlaşmasının Rusiyanın mənafeyinə zidd olduğu üçün ölkənin Baş naziri V.Çernomırdinə Azərbaycana təzyiq göstərmək məqsədilə ona qarşı ticarət, iqtisadi və maliyyə xarakterin tədbirlər görülməsi üçün məktub göndərdiyini bildirdi. Məktubda Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın Xəzərin mövcud statusunu dəyişmə söyləri Rusiya XİN tərəfindən pislənir, ölkənin milli mənafeyinə zidd olduğu göstərilirdi. Azərbaycan hökumətinə qarşı iqtisadi embarqo tətbiq edilməsini tələb edən A.Kozirev bu barədə əlaqədar nazirliklərə xəbərdarlıq edildiyini də bildirmişdi [5, 215].

«Əsrin kontraktı»na regionun digər aparıcı dövləti olan İranın münasibəti də böyük maraq doğururdu. İran jurnalisti Əmir Tahir qeyd edirdi ki, Xəzər dənizində neft hasilatının artması ilə yanacaqın qiymətlərinin düşməsi ehtimalı İranı narahat edən əsas məsələdir. İran hakim dairələrində də Xəzərin statusu müəyyən edilmədən Xəzər şelfindəki yataqlardan neft çıxarılması ciddi narazılıqla qarşılanmışdı. «Əsrin kontraktı» imzalandıqdan dərhal sonra məlum oldu ki, İranın mövqeyi bir çox parametrlər üzrə Rusiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Rusiyanın İrandakı səfirinin məsləhətçisi cənab Mustafabəyli qeyd edirdi ki, İran-Rusiya baxışları çox cəhətdən uyğun gəlir. İlk dəfə idi ki, Rusiya və İranın Azərbaycana münasibətdə maraqlarının ümumiliyi bu qədər açıq şəkildə bəyan edilirdi.

1994-cü ilin noyabrında Azərbaycan cənub qonşusunu «sakitləşdirmək» üçün İranın «neft kontraktı»nda iştirakını təmin etməyə söz verdi. Bu təklifdən sonra İran dərhal bir çox «inciklikləri» unudaraq, hətta Xəzər dənizinin statusu məsələsində Azərbaycanın tərəfini tutdu [10]. Xəzərin təbii ehtiyatlarından istifadə edilməsinə İranın da cəlb edilməsi Xəzərin statusu məsələsində onun Rusiya mövqeyindən çəkindirilməsi məqsədini güdürdü. Ona görə də bir sıra beynəlxalq problemlərdə Rusiya ilə həmrəylik göstərən İran «Əsrin müqaviləsi»ni nisbətən soyuqqanlıqla qarşıladı. Ancaq Qərb şirkətləri İranın konsorsiumda iştirakına qəti etiraz etdilər.

1995-ci ilin aprelində İranın neft konsorsiumunda iştirakı məsələsi ABŞ-ın təzyiqi ilə gündəmdən çıxarıldı, ona ayrılmalı olan pay isə Türkiyəyə və ABŞ-ın Ekson şirkətinə verildi [10]. 1995-ci il aprelin 21-də İran İslam Respublikasının Bakıdakı müvəqqəti işlər vəkili M.Tahirini qəbul edən H.Əliyev yaranmış gərginliyi bir qədər azaltmaq üçün Azərbaycan-İran dostluğunun sarsılmazlığını bir daha bəyan edərək İranın gələcəkdə digər neft yataqlarının işlənməsinə cəlb edilə biləcəyini vurğuladı. İran tərəfinə bildirildi ki, Azərbaycan «Şahdəniz» yatağının birgə işlədilməsində maraqlıdır [10].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Rusiya ilə İran neft kontraktının imzalanmasına eyni mövqedən yanaşırdılar. Rusiya Xarici işlər nazirliyinin mətbuat katibi Q.Karasin kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibəsində qeyd

etmişdir ki, Xəzərin bugünkü statusunun 1921 və 1940-cı illər SSRİ ilə İran arasında imzalanan anlaşmalara əsasən qəbul olunduğunu və bu statusun dəyişilməsi üçün ancaq region ölkələrinin yeni bir müqavilə imzalaması lazımdır. Q.Karasin «Xəzər ölkəsi olmayan tərəflərin bu ölkələrə problemi necə həll etmələri gərəkliyi məsələsində müdaxilə etmələri və ya direktivlər vermələrini on yumşaq dillə uyğun olmadığını» bildirmişdi [11]. Rusiyanın Baş nazirinin müavini A.Bolşakovun Tehran səfərindən sonra yayılmış birgə Rusiya-İran bəyanatında qeyd edilirdi ki, Xəzər dənizinin və onun mənbələrinin istismar edilməsi ilə bağlı məsələlər beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində və sahilyanı beş ölkənin iştirakı ilə həll olunmalıdır. Bəyanatda daha sonra qeyd edilirdi ki, yalnız sahilyanı ölkələrin Xəzər dənizində strateji mənafeləri vardır. Bu xüsusda başqa ölkələrin iddiaları qəbul edilməzdir. Üçüncü ölkələrin haqları yoxdur ki, Xəzər dənizinin istismar edilməsi yollarını Xəzəryanı dövlətlərə sınısınlar [12].

ABŞ-ın təkidi ilə Xəzər neftinin istismarı və ixracı layihələrindən kənar qalan İran təbii ki, Xəzərin statusu məsələsində öz mövqeyini sərtləşdirir, ilk növbədə Azərbaycanın milli maraqlarına təhlükə olan İran-Rusiya-Ermənistan alyansını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Azərbaycan-İran münasibətlərinin bəzən ABŞ-ın zövqünə uyğun nizamlanmasının milli maraqlarımıza nə qədər müvafiq olduğunu məşhur Amerika siyasətçisi Z.Bjezinski daha dürüst aydınlaşdırmışdı: «Danılmazdır ki, Rusiya Ermənistandan Azərbaycana təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Bu da həqiqətdir ki, ABŞ-ın İran barəsində sərt və müdriklikdən uzaq siyasəti Azərbaycanın təklənməsi üçün Rusiyanın göstərdiyi səyləri asanlaşdırır. Üstəlik, Azərbaycanda siyasi sabitlik bir insanın - prezident H.Əliyevin qətiyyətindən asılıdır...» [13, 154].

Bundan əlavə «Əsrin müqaviləsi»ndə Türkiyənin 1,75 faiz pay alması ölkənin müxalifət düşərgəsində, bir çox mətbuat orqanlarında mənfi hal kimi qiymətləndirilirdi. Bunun nəticəsi olaraq 1995-ci ilin aprelində Türkiyənin Baş naziri T.Çillərin Azərbaycana səfəri zamanı Beynəlxalq Neft Konsorsiumunda Türkiyənin payının 1,75%-dən 6,75%-ə qədər artırılması haqqında saziş imzalandı [14, 314]. Artıq Türkiyə ərazisindən keçərək Aralıq dənizinə gedən ikinci neft kəmərinin zəruriliyi nəticəsində dəhliz olmaq istiqamətində geniş imkanlar əldə etdi və onun geosiyasi əhəmiyyəti gücləndi.

1995-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan hökuməti və ABŞ ilkin Xəzər neftini iki istiqamətdə dünya bazarına çıxarmaq barədə qərar qəbul etdilər: 1. Qərb marşrutu: Gürcüstanın Qara dəniz Sahilindəki Supsa limanına çəkiləcək neft kəməri; 2. Şimal marşrutu: Çeçenistan ərazisindən Rusiyanın Qara dənizdəki Novorossiysk limanına çəkiləcək neft kəməri [4, 312]. Göründüyü kimi, ilkin neftin ixrac marşrutları ilə bu marşrutların məhz Gürcüstan və Rusiya ərazisindən keçməsi bir çox siyasi faktorlarla bağlı idi. Bu məsələdə Rusiya amilinin nəzərə alınması və ona ixrac marşrutundan pay verilməsi şimal

qonşusunun regiondakı tarixi maraqlarından irəli gəlirdi. Həmçinin bu addımı atmaqla Azərbaycan rəhbərliyi əsas strateji boru kəməri məsələsində rəsmi Moskvanı neytrallaşdırmaq məqsədinə nail olmaq istəyirdi. Qərb isə əsas neft kəmərinin əvvəl-axır Türkiyə vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxarılacağına əmin olduğu üçün ilkin neftin iki marşrut üzrə ixrac edilməsi qərarını məmnun qarşıladı.

1995-ci il dekabrın 8-də Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəl və Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin imzaladıqları birgə bəyanatda da tərəflər Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılacaq ilkin neftin iki istiqamətdə dünya bazarına çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikasının və neft konsorsiumunun qərarından məmnun olduqlarını qeyd edərək, əsas neft kəmərinin Türkiyənin Ceyhan limanına yönəldilməsi barədə istəklərini təsdiq etdilər [15].

Azərbaycan rəhbərliyi haqlı olaraq ümid edirdi ki, Xəzərin neft yataqlarının işlənməsinə külli miqdarda investisiya qoymuş ABŞ da daxil olmaqla, Qərb ölkələri Azərbaycanı Ermənistan və Rusiya ilə mübarizədə daha fəal surətdə dəstəkləyəcək. Lakin bu ümidlər özünü qismən doğrultdu. H.Əliyevin qətiyyəti, əzmkarlığı və uzaqgörənliyi nəticəsində 1994-cü ilin mayında atəşkəsə nail olundu [16, 207]. Nəticədə beş ildən artıq davam edən hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, münaqişənin sülh yolu ilə dayandırılması üçün ilkin şərait yarandı. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması münaqişənin sülh yolu ilə həllinə ümidləri daha da artırdı.

H.Əliyev iqtisadi və hərbi faktorları nəzərə alaraq Azərbaycanın regionda ənənəvi tərəfdaşlarından olan Rusiyaya doğru üz tutsa da, öz yeni regional tərəfdaşlarını qoruyub saxlaya bildi. Rusiyaya doğru bu addım, beynəlxalq təşkilatların, İran və Türkiyə kimi regional dövlətlərin siyasi aktivliyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün yeni imkanlar yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. P.Ş.Səfərov. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. Bakı, 1999, 117 s.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, BDU, 2010, 544 s.
3. XX əsr Azərbaycan tarixi II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2009, 560 s.
4. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. М., Молодая гвардия, 2002, 350 с.
5. Pərviz Səfərov. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 260 s.
6. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 205
7. Abdullazadə F. H.Əliyev. Bakı, XX əsr, 1987, 115 s.

8. Султанов Ч.А. Нефтегазовые стратегии и политика в XXI в. Б., Нурлан, 2008, 704 с.
9. “Hürriyet”, 1994, 20 ekim
10. Бюллетень агентства «Туран», 1995
11. “Posta”, 1995, 9 iyun
12. “Abrar”, 1995, 31 oktyabr
13. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., Международные отношения, 1999, 256 с.
14. Heydər Əliyev və Şərq (Türkiyə Respublikası) III kitab. Bakı, Təhsil, 2003, 472
15. “Azərbaycan” qəzeti. 1995, 12 dekabr
16. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəkliyi: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, Təhsil, 2009, 272 s.